

Світлана Шульга* – Луцьк

**Між вірою та прагматизмом:
роль релігійного фактору в житті волинських чехів
(друга половина XIX – поч. XX ст.)**

Середина XIX ст. Волинська губернія Російської імперії стала межевою територією, через яку рухалися міграційні потоки з європейських країн, внаслідок чого на українських землях почав формуватися досить чисельна чеська/словацька імміграція, що в історії дістала назву волинські чехи. Оселення та життєдіяльність волинських чехів мала, проміж інших, важливий релігійний фактор.

В першій половині XIX ст. в чеських землях відбувалися значні соціально-економічні зрушення: населення зросло від 4,8 до 6,8 млн осіб, потреба у продуктах сільського господарства підійнялася в кілька разів. Це спричинило зміни у системі організації виробництва, техніці обробки землі (трипільля), появу нових видів агрокультур (конопля, картопля), тваринництві тощо. Поряд із згаданою сільськогосподарською перебудовою спостерігалося і значне зрушення в промисловості, розвиток галузей на основі сільськогосподарської сировини (пр., текстильна, броварство), традиційних галузей: скляної та порцелянової, металургійної тощо. Згадані явища свідчили про перебудову промислового виробництва – промисловий переворот, який в чеських землях завершився в 1830-х роках. Промисловий переворот призвів, разом з тим, до ускладнення соціальної ситуації, появи масового обезземелення і збідніння населення в сільських регіонах Моравії та Богемії². Внаслідок, на початок 60-х років XIX ст. зросла кількість

^{1*} Світлана Шульга – доктор історичних наук, професор кафедри всесвітньої історії Волинського національного університету ім. Лесі Українки
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2396-2507>, e-mail: s.shulga@ukr.net

² Dějiny země Koruny České. T. 2. Od nástupu osvěcenství po naši dobu. Praha: Paseka, 1993. S. 73–77.

безземельних селян. Економічна криза першої половини 50-х років XIX ст. також спричинила безробіття серед робітників, призвела до незадоволення та робітничих страйків. Одним із найзначніших був виступ ткачів у Празі в червні 1844 р., коли суперечності переросли в конфлікт, під час якого робітники потрощили на фабриці верстати і все обладнання³.

Внутрішньополітичні обставини також ускладнювалися. Не зважаючи на прогресивні реформи кінця XVIII – початку XIX ст., в чеських та словацьких землях активізувалися суспільно-політичні рухи за відновлення державності, розвиток мови, культури та освіти. Консервативна внутрішньополітична система Габсбурзької монархії 1815–1848 рр., що дістала назву «меттерніхівського абсолютизму», встановила в чеських землях особливий поліційний стан, цензурувала пресу, контролювала поштові відправлення, приватне життя чехів тощо. Були піддані репресіям діячі культури. Політична опозиція Габсбургам охопила майже всі верстви чеського суспільства⁴. Селянство лише після 1848 р. отримало звільнення, проте безземелля та ціни на землю залишалися високими, що змушувало чехів та словаків до пошуків кращого життя. Від початку XIX ст. в європейських країнах наростали міграційні рухи «за океан», основними учасниками яких були саме селяни, зокрема Моравії та Богемії. Альтернативою переселенню до Америки стали найближчі прикордонні території Росії. Влада та частина політикуму імперії Габсбургів з обережністю слідкувала за розгорнутою агітацією щодо міграції до Росії, проте русофільська пропаганда все ж отримала свої результати. Уривок з архівного документу «Прошення чехів, які проживають в Америці» («Прошение чехов, проживающих в Америке») демонструє згадану позицію російської сторони і «пропонує» для переселення в протилежність Америці Росію – місце, де слід застосовувати свої таланти “для щастя і користі усього слов’янства, задля слави улюбленого царя і народу російського”.

Важливим фактором європейської політики Росії середини XIX ст. було посилення впливів на суспільні рухи бездержавних слов’янських народів, які переживали період національного відродження. Слов’янофільство частини їхніх рухів підтримувалося

³ Ibidem. S. 78–79.

⁴ Ibidem. S. 70–73.

Росією, яка водночас не бажала загострювати відносини із Габсбургами.

Русофільство чеського національного руху виявилось під час Слов'янського з'їзду 1867 р. в Москві, куди прибула чисельна чеська делегація. До складу делегації увійшли 24 представники, серед них: Ф. Палацький, Ф. Пієгер, Франтішек А. Браунер, старочеський депутат земського парламенту та д-р Юліус Грегр, власник та видавець младочеської газети «*Národní listy*» («Народна газета»). Культурний фронт представляв празький міський архіваріус К. Й. Ербен, бібліотекар Національного музею Антонін Й. Вртятко, асистент Національного музею Адольф Патера, художник Йозеф Манес та ін.⁵ Протягом перебування в Росії чеська делегація відвідала Петербург та Москву, відбулася аудієнція у імператора. 12-го червня на засіданні Географічного товариства в Петербурзі Ф. Пієгер запропонував можливість орієнтувати чеське переселення замість до Америки до південної Росії. Ф. Пієгер, очевидно, був ініціатором руху за те, щоб направити інтерес переселенців на Росію, про що він заявив у Петербурзі. Очевидно, його дії дали поштовх пропаганді переселення до Росії. Чеська преса також сприяла цьому⁶. Газета «*Pokrok*» у 1869 р. писала: «якщо ми не купимо волинську землю, то її куплять німці, а ми залишимося біля розбитого корита. У нас за 1000 золотих ви купите п'ять корців землі і будете постійно надирватися з усіх сил, там за 500 золотих купите 60 корців чорної землі, кращої, ніж біля Хрудіма чи Жатця, решту 500 золотих залишите собі на дорогу, будівництво і харчування на цілий рік»⁷.

Агітація виявилася результативною і в середині 60-х рр. XIX ст. міграція з Моравії та Богемії спрямувалася на землі України, спочатку – на Крим та Південь, пізніше – на Волинь. А вже у 80–90-х рр. XIX ст. активізувався міграційний рух в міста, адміністративні та промислові центри. Отож, спостерігається дві хвилі еміграції чеського та словацького населення з території Богемії, Моравії та Словаччини: перша – з 60-х рр., переважно селянська,

⁵ Кржівка Я. Релігійна та національна історія волинських чехів в роки їх перебування в Росії, Польщі та Радянському союзі соціалістичних республік. 1988. Рукопис. С. 21.

⁶ Там само. С. 22.

⁷ *Pokrok*. 1869. № 234.

друга – від 80-х рр. в міста, учасники – головно техніки, інженери, високопрофесійні робітники.

Офіційні документи та звіти чиновників, спогади чеських поселенців свідчать як російська імперська влада реагувала на потік іммігрантів. Царський агент Губін, який проживав у Парижі в 1868–1869 рр., ратував за переселення чехів до Росії та пояснював перспективи для чеського селянства. У т. зв. «Записці Губіна» він стверджував, що чехи «характеризуються з найкращого боку як спеціалісти, які володіють сучасними способами ведення сільського господарства, знайомі з новітніми досягненнями в «петролейній» (нефтяній), бавовняно-паперовій справі та інших галузях виробництва». Однак акцент був зроблений на іншому факторі: головне, що чехи «байдужі до католицизму і різняться цим від поляків»⁸. Вочевидь, на нашу думку, визначається ще одна важлива складова подальшої протекціоністської політики царського уряду щодо чеського переселення: створення противаги польським католицьким впливам, «наповнення» територій Південно-Західного краю лояльним до влади етносоціальним елементом.

Можемо стверджувати, що на середину XIX ст. як в Імперії Габсбургів, так і в Росії склалися сприятливі умови для іммігрантського руху на Волинь: чеські селяни потребували дешевшої, ніж на батьківщині, землі; агітатори переконували, що умови нового життя для них будуть сприятливими і вигідними. Російська влада розглядала іммігрантів як додаткову робочу силу, здатну до розгортання прогресивного господарства; слов'янське походження чехів, на думку урядовців, могло позитивно вплинути на місцеве населення та створити умови для «злиття в один народ», а найважливіше – створити певну противагу польським та католицьким впливам в краї.

Зазначимо також, що з початку XIX ст. на Волинь масово емігрували німецькі колоністи⁹, проте в більшості вони були протестантами та, не дивлячись на певні пільги для них, не формували у влади імперії подібних планів. Не дивлячись на чисельність переселенців з німецьких територій на волинських землях, самі пере-

⁸ Шульга С. Релігійний чинник чеської імміграції на Волині (друга пол. XIX ст.). *Літопис Волині*. Спецвипуск. Луцьк, 2022. С. 73–79. С. 74.

⁹ Костюк М. Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.). Тернопіль: Підруч. і посіб., 2003.

селенці не розглядали губернію як місце для довгого осідку, а, скоріше, як транзитну територію тимчасового проживання.

Російськими правлячими колами розглядалися також різні проекти заселення земель Таврійської губернії, де іноземна колонізація, на відміну від Волині, була організована урядом та контролювалась Опікунським комітетом для іноземних поселенців Південного краю Росії. Третій напрям переселення австро-угорських підданих – північне чорноморське узбережжя та Кавказ. Про переселення туди чехів і словаків у 1866 р. підписано Олександром II постанову «Положення про заселення Чорноморського округу та управління ним», однак цей напрям виявився нечисленим, а розселення – дисперсним. До початку нового століття чеських поселян у Криму нараховувалося 1419 осіб¹⁰.

Розглядалися також і інші варіанти міграції в українські землі, як от Чернігівська губернія, Полтавська губернія.

На думку історикині Н. Венгер, Волинська губернія середини XIX ст. може розглядатися як фронтір, своєрідна зона прикордоння з особливими соціальними характеристиками, які домінують проміж інших аспектів розвитку регіону. Тому історикиня називає означену територію переселенським фронтіром, розуміючи під цим терміном особливу перехідну зону, де соціальний простір є динамічним, рухливим. Волинська губернія, таким чином, виконувала роль перехрестя, «де російська влада і російське суспільство в цілому придивлялося до нових етнічних і соціальних груп, наче приміряючи їх до реалій російського життя»¹¹.

Волинська губернія, прикордонна територія, виявилася дуже привабливою для переселення чехів-емігрантів з територій імперії Габсбургів, оскільки знаходилася поблизу кордону (не потрібно було витратити кошти для дальніх переїздів), мала масиви дешевої землі різної якості і ціни, яку продавали власники, зокрема поляки, побоюючись конфіскації її, особливо після польського повстання,

¹⁰ Про заселення півдня України та Криму чеським населенням див.: Волкова С. А. Чехи на півдні України (друга половина XIX – перша третина XX століття)/за ред. А. А. Непомнящого. Сімферополь: АнтікВА, 2006. 160 с.; Češi na Krimu. Studie z historie a kultury. Simferopol. Nakladatelství «AntikvA», 2005. 180 s.

¹¹ Венгер Н. В. Особенности восприятия волинских немцев в системе «немецкого вопроса» в Российской империи. *Німці в історії Волині*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. Луцьк, 1–2 жовт. 2015 р./ за наук. ред. М. П. Костюка. Луцьк: ПВД «Твердиня», 2016. 512 с. + іл. С. 51–59.

природне середовище було сприятливим, а місцеве населення – слов'янським. Перспектива отримати «господарство на Волині за халупу на батьківщині», за пропагандистським гаслом агітаторів переселення, обнадіювала чеського селянина. Отож економічний фактор еміграції чеських селян став основним аргументом, що відзначають як чеські, так і українські дослідники¹².

На теренах Волині перші чеські поселення з'явилися 1859 р. Їх заснували нащадки «чеських братів», які в XVII–XVIII ст. залишили батьківщину й оселилися в Польській Сілезії. Частина колоністів після третього поділу Польщі, коли Сілезія відійшла до Пруссії, близько 1802 р. переселилася в Пйотрковську губернію Російської імперії, заснувавши там поселення Зелев і Кучув. Вихідці із Зелева в 1859–1860 рр. іммігрували на Волинь, оселились у Дубенському повіті в українських селах Підгайці та Погорільці, залишаючись все ж підданими Габсбургів¹³.

1870 року за спеціальною постановою російського уряду «Про прийняття у російське підданство австрійських вихідців чехів, що переселилися у Волинську губернію, з наданням їм прав і переваг, встановлених для іноземних робітників, які оселяються в Росії» (опубліковано як «Про оселення чехів на Волині», з рос. – «О вод-

¹² Бармак М. Німецьке, чеське та єврейське населення Волинської губернії (1796–1914 рр). Тернопіль, 1999. 208 с.; Левтерова В. Пізній протестантизм у Волинській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: географія поширення. С. 94–99. *Протестантизм і Україні*. 178 с.; Надольская В.В. Религиозная жизнь чешских колонистов Волынской губернии. *Україна – Чехія: історія та сьогодення*/О. М. Березовський, Т. В. Брязкало, та ін. уклад. С. М. Коваленко, Н. В. Морозова, В. М. Фендик; Одес. обл. упр. культури і туризму, національностей та релігій. (та ін.). Одеса: ВМБ, 2013. 220 с.: іл. С. 49–90; Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. *Češi v Západní Volyni od osídlení do reemigraci* [Текст]: монографія. Луцьк: Вежа Друк, 2018. 464 с.; ті ж. Релігійний чинник чеської імміграції на Волині (друга пол. XIX ст.). *Litopis Volyni*. Спецвипуск. Луцьк, 2022. С. 73–79. URL: <http://litopys.volyn.ua/index.php/litopys/article/view/345>; Auerhan, Jan. *České osady na Volyni, na Krymu a na Kavkaze*. Nakladatelství údaje Praha: A. Hajn, 1920. 65 s. URL: <https://kramerius5.nkp.cz/view/uuid:0da59890-1c6e-11ed-af34-5ef3fc9bb22f?page=uuid:4af529b7-3251-4abf-a3b0-0db5ef3677a2>; Vaculík Jaroslav. *Dějiny volyňských Čechů*. I. Díl. *Léta 1868–1914*. Praha, 1997. 211 s. S. 35–54; Luděk Jirka. *České vystěhovalectví na Volyn v kronikách volyňských obcí*. URL: https://www.researchgate.net/publication/326356987_Ceske_vystehovalectvi_na_Volyn_v_kronikach_a_popisech_volyňskych_obci

¹³ Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі – ЦДІАК). Ф. 442. Оп. 317. Спр. 92, ч. 3. Відомості про чехів, які оселилися у Волинській губернії (1881 р.). Арк. 126; там само. Оп. 617. 1887. Спр. 128. Про чехів, які оселилися в Південно-Західному краї. 1887. Арк. 4.

воренни чехов на Волини»), підписаною Олександром II 10 липня 1870 р., чехи отримали низку привілеїв та пільг¹⁴. Це призвело, з одного боку, до масової еміграції, а, з іншого, викликало «прискіпливу» увагу до колоністів з боку уряду, а надто – православної церкви.

Оскільки за згаданою постановою умовою отримання пільг було прийняття присяги на підданство російському імператору Олександру II, 24 вересня 1870 р. в Дубно та Луцьку, як центрах найчисельніших чеських поселень, відбулися урочисті церемонії. В Дубно в урочистостях взяли участь генерал-губернатор А. М. Дондуков-Корсаков, волинський губернатор генерал-майор фон Галлер, намісник Почаївської лаври архімандрит Михаїл. Урочистості та чисельна присутність на них чеських переселенців демонструвала лояльність колоністів, з іншого боку, засвідчила прихильність влади та готовність проводити протекціоністську політику щодо них.

Соціальний та майновий стан переселенців був різним: переважна більшість чехів мали середні статки, однак більші, ніж місцеві українці, переважно займалися сільським господарством, володіли ремеслами, серед них були і освічені люди, священники, вчителі. Головною метою еміграції було бажання колоністів придбати землю, забезпечивши заможне життя своїм дітям. У Чехії вона була дорожчою, ніж на Волині¹⁵. Одна десятина землі у волинському краї коштувала 80 крб., що було у 10 разів дешевше, ніж у Богемії чи Моравії. Тому чеські селяни переселялися з переконанням, що отримають за свою «халупу на батьківщині господарство на Волині». Так, на Волині сформувався компактний анклав чеського етнічного елементу, що складав більше половини (55%) усіх чехів, які проживали на час проведення перепису, Імперії¹⁶.

За постановою уряду чехам також надавалося право самоврядування, отож було влаштовано 4 окремих чеських волості (ста-

¹⁴ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е (1825-1885). Т. XLV (1870). Отделение 2-е. Санкт-Петербург: Тип. 2-го Отд-ния Собств. е.е. императ. величества канцелярии, 1874. № 48551.

¹⁵ Вацулік Я. Історія волинських чехів / пер. з чес. Ярослав Кубелка. Прага: Т-во чехів з Волині та їх друзів, 2013. 307 с. С.15.

¹⁶ Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 года. /под ред. Н. А. Тройницкого. Т. II. Санкт-Петербург, 1905. С.XI.

ном на 1878 р.: Дубенська з населенням 4663 ос., Луцька – 1685 ос., Глинська – 3474 ос., Купичівська – 1126 ос.)¹⁷.

Чисельність чехів-колоністів на Волині поступово зростала. Так, станом на 1855 р. зафіксовано 1 тис. осіб. Ян Ауерхан подає цифру 15 тис. станом на 1874 р.¹⁸ Внаслідок прийняття постанови уряду щодо чехів переселення набуло масового характеру і чисельність іммігрантів зросло в рази. Станом на 1897 р. на території губернії зафіксовано 27670 осіб чеського походження¹⁹. Найбільша кількість чехів осіла в Дубенському, Луцькому, Рівненському, Житомирському і Овруцькому повітах губернії.

Масова імміграція чехів безпосередньо з Чехії на Волинь не була організована державними органами чи благодійними структурами, а розпочалася з приватної ініціативи та внаслідок діяльності чехів Франтішека Пршибіла та вчителя Йозефа Оліча. Франтішек Пршибіл, працюючи у варшавському бюро з найму прислугі, оголошень і рекомендацій В. Вільконського та Г. Бордаша, й ознайомившись з умовами купівлі землі та цінами на Волині, поміщав у чеській пресі повідомлення про це, а пізніше особисто виїхав до Чехії для агітації за переселення на Волинь. Практика Пршибіла викликала увагу з боку влади монархії Габсбургів й «агітатор» був виселений за її межі, а в травні 1868 р. Пршибіл разом із 14 чехами прибув до Рівного²⁰.

Така діяльність «агітаторів» не залишилася без уваги і російської влади. У 1869 р. волинський генерал-губернатор ознайомився з повідомленням австрійського посланця: «...багато осіб вмовляють селян в Богемії до переселення... Оліч, колишній шкільний вчитель, Гес із Баумбрюка, пивовар, переконують, що дуже добре оселятися у Волинській губернії, 40 родин [вже] оселилися в с. Глинськ». Далі згадуються природні умови, близькість комунікацій, що ведуть до

¹⁷ ЦДІАК. Ф.442. Оп. 48. Спр. 80. Справа про переселення із Богемії чехів-колоністів. Село Глинське. 1869 р. 11 арк. Арк. 137 зв.

¹⁸ Jan Auerhan: *Pokus o demografii zahraničních Čechů a Slováků*. In: Československá vlastivěda. Řada II. Národopis. Praha 1936, s. 102.

¹⁹ Общий свод по Империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г./ под ред. А.Тройницкого. Т. II. С.-Петербург, 1905. С.УИ-IX.

²⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК). Фонд 442. Оп. 617. 1887. Спр. 128. Про чехів, які оселилися в Південно-Західному краї. 1887. 215 арк. Арк. 4,5.

Рівного, ціни на землю: до 1.01.1869 – морг по 10 руб., а пізніше – від 11 до 13 руб.; умови укладання угоди: дві третини коштів сплачується при підписанні контракту, а решта суми – при вступі у володіння тощо²¹. Австрійські чиновники уважно слідували за міграцією, влада не виявляла протидію еміграції на Волинь, проте не була задоволена власне виїздом населення з території Імперії²².

Чехи-уповноважені оглянули землі у Рівненському повіті та переконалися, що ґрунти тут справді родючі й відносно дешеві. Повертаючись у Чехію за родинами, вони залишили завдаток для купівлі частини Глинського маєтку у поміщика Веселовського. Згодом Пришибіл отримав із Чехії ще 20 тис. руб. і придбав другу частину цього маєтку, усього 1500 дес. землі. Дещо пізніше чехи купили маєтки Семидуби в поміщика Залеського, у поміщика Вронського – с. Будераж²³, у поміщиці Левицької – маєтки Ульбарів та Мирогощу. До весни 1869 р. оселилося вже 449 родин²⁴, чехи володіли вже 8093 дес. землі вартістю 270 тис. руб. й утворили на Волині 14 поселень²⁵. За іншими даними (В. Воронін), у період 1868–1870 рр. чехи оселились у 15 колоніях, придбавши 17 577 дес. землі, на що витратили 300 тис. руб.²⁶ Ярослав Вацулік наводить схожі дані: протягом 1868-1869 рр. чехи жили в 14 поселення, де закупили 8838 га землі, заплативши 270 тис рублів по 30 рублів за гектар²⁷.

У зв'язку із масовим переселенським рухом чехів уряд Росії вивчав питання про життя, побут і, особливо, релігію чехів, відрядивши сюди чиновників. У вересні 1869 р. тут побував Київський генерал-губернатор А. М. Дондуков-Корсаков (1869–1877 рр.),

²¹ Там само. Оп. 48. Спр. 80. Справа про переселення із Богемії чехів-колоністів. Село Глинське. 1869. р. 11 арк. Арк. 3–4.

²² Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. Léta 1868–1914... S. 18–19.

²³ ЦДІАК. Фонд 442. Оп. 318. 1879. Спр. 149. Про ходотайство чехів Будеразького поселення І. Шнора, Я. Корбела та ін. про звільнення від сплати казенних податків на придбаний маєток у поміщика Вронського (1880 р.). Арк. 2.

²⁴ Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. Léta 1868–1914... S. 19.

²⁵ ЦДІАК. Фонд 442. Оп. 318. 1879. Спр. 149. Про ходотайство чехів Будеразького поселення І. Шнора, Я. Корбела та і Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. Léta 1868–1914... S. 19.н. про звільнення від сплати казенних податків на придбаний маєток у поміщика Вронського (1880 р.). 11 арк. 1, 8.

²⁶ Там само. Оп. 48. Спр. 80. Справа про переселення із Богемії чехів-колоністів. Село Глинське. 1869 р. 11 арк. Арк. 1–11.

²⁷ Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. Léta 1868–1914... S. 19.

тоді ж на Волинь відряджено полковника П. Грессера²⁸, пізніше – чиновника з особливих доручень при Київському, Волинському й Подільському генерал-губернаторові, дійсного статського радника А. Вороніна²⁹ (1878, 1881 рр.) та дійсного статського радника, посланця Синоду Е. Крижановського (1886 р.)³⁰.

1869 року на Волині побував генерал-губернатор А. М. Дондуков-Корсаков, який окрім позитивної характеристики стану чеських поселень, також звернув увагу на влаштування поселенцями своєї церкви на основі догматів гуситства: здійснення святих таїнств під двома видами тіла і крові Христової; дозвіл на шлюби священників; богослужіння мовою батьків. За думкою чиновника, гуситська церква могла б «розколоти католицький табір», допомогти у боротьбі із католицизмом. «Оскільки чехи були слов'янами, – зазначає чеська дослідниця Ольга Нешпорова, – очікувалося, що вони невдовзі зіллються з російським населенням і перейдуть у православ'я. Справді, тогочасні російські праці слов'янофільського спрямування наголошували, що чехи є «нащадками гуситів» і як такі – на думку російських посадовців – «далекі від Папи». Їхній католицизм відрізнявся від польського»³¹.

Отож, царат, користуючись засадничим принципом «лояльність влади в обмін на лояльність населення», надав свободу віросповідання чехам, при тому сподівався на гуситство як перехідний етап до православ'я. Зауважимо, що колоністи за віросповіданням належали до різних конфесій. Більшість припадала на віруючих католицької церкви, серед чехів-поселенців були і протестанти-євангелісти, і баптисти. При оселенні частина з них визнавали себе «чеськими братами», гуситами.

Особливу увагу, окрім іншого, уряд приділяв релігійному питанню. Релігійна орієнтація чехів (гуситство, «чеські брати»), за задумом урядовців, повинна була внести розкол у католицьке

²⁸ ЦДІАК. Фонд 442. Оп. 617. 1887. Спр. 128. Про чехів, які оселилися в Південно-Західному краї. 1887. 215 арк. Арк 11.

²⁹ Там само. Оп. 317. Спр. 92, ч. 3. Відомості про чехів, які оселилися у Волинській губернії (1881 р.). 321 арк. Арк. 126–169.

³⁰ Там само. Оп. 617. 1887. Спр. 128. Про чехів, які оселилися в Південно-Західному краї. 1887. 215 арк. Арк. 1–52.

³¹ Olga Nešporova. Proměny religiozity volyňských Čechů. (2005). *Lidé města*, 7(3/17), 93115. <https://doi.org/10.14712/12128112.3872>

середовище Волинської губернії, обмеживши його вплив на місцеве населення. Релігійне питання самими чехами бачилося в іншому, на нашу думку, ракурсі. Переважна більшість з них, за відомостями Їржі Гофмана, сповідувала католицьку віру (55%)³², проте в чеських землях ще помітними були відголоски Реформації. Окрім того, на землях Габсбургів панували німці-католики, а отже католицька церква ототожнювалася із утисками та онімеченням. Політична сторона проблеми переселення, зокрема й релігійна, на нашу думку, мала для уряду Росії головне значення та стала поштовхом до прийняття особливої постанови (1870 р.) щодо чеського переселення.

24 лютого 1863 р. київський генерал-губернатор Дондуков-Корсаков уже повідомляв у Міністерство внутрішніх справ, що «...поселенці влаштовують свою церкву на основах гуситської церкви, а це приведе у Південно-Західному краї до розколу в римокатолицькому таборі й допоможе боротьбі російських властей з католицизмом. Симпатії чехів до Росії і православної віри вказують на те, що *незабаром* чеські поселенці зіллються з місцевим православним населенням, зміцнивши цим російські позиції у Південно-Західному краї»³³. Дослідниця чеської імміграції в Україні Жанна Ковба справедливо зауважувала, що «з самого початку соціально-економічні мотиви чеського переселення на Правобережну Україну були відсунуті на другий план і зусилля царського уряду спрямовувалися на створення з чехів антипольського ударного загону, яким уряд збирався скористатись у боротьбі з католицько-польським впливом»³⁴.

Урядові постанови від 10 травня 1864 р. та 10 грудня 1865 р., що стосувалися дозволів іноземцям на купівлю землі, та внесені до них обмеження (католикам було заборонено купувати землі в південно – західних губерніях), надали економічним питанням політичного характеру та пов'язали право особи на придбання землі з етнічним походженням та віросповіданням.

А тому, враховуючи обмеження по землеволодінню, накладені російським урядом на власників-католиків, чехи-іммігранти намагалися в будь-який спосіб обійти закони 1864 р. і 1865 р. про забо-

³² Jifí Hofman, Češi na Volyni, Základní informace. Praha, 2007. 38 s.

³³ Ковба Ж. Чеська еміграція на Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.: Дис... канд. іст. наук. Львів, 1974. С. 77.

³⁴ Там само. С. 82.

рону купівлі земельної власності особам католицького віросповідання, називали себе послідовниками Яна Гуса (гуситами, «чеськими братами», старокатоликами, визнавали себе евагелістами, баптистами). Насправді ж, чехи-переселенці вже мало що пам'ятали про гуситство як віросповідання. Для чехів Ян Гус був постаттю, яка, перш за все, відстоювала право називатися чехом. Для лідерів чехів-переселенців Волині гуситство та самостійна гуситська церква була засобом збереження національної ідентичності і захистом в чужому середовищі. Визнання католицизму, зазначав Ярослав Вацулік, для них означало би ополячення, прийняття православ'я – обрусіння. Далі чеський дослідник вказує, що представники чеських переселенців розуміли не вигідність того, що населення Волині і місцева влада вважають їх католиками, тобто елементом ненадійним, здатним «підривати» підвалини російської державності в Південно-Західному краї. Тому створення національної чеської гуситської церкви, яку слов'янофільські кола вважали перехідним етапом до православ'я, «було для волинських чехів дорогою для збереження чеської нації...»³⁵.

Однак питання влаштування гуситської церкви сприймалося у правлячих колах Росії неоднозначно. Царат покладав особливі надії на контроль та спрямування релігійного питання у необхідне та вигідне владі русло, що розглядалося правлячими колами як один із шляхів послаблення та розколу католицизму в Південно-Західному краї та подальшого навернення чехів у православ'я. Присутність священників серед переселенців надала справі влаштування релігійного питання чехів дещо іншого напрямку.

Міністр внутрішніх справ Л.С. Маков, до якого звертався губернатор, у своїй відповіді піддав сумніву питання щодо священників нової церкви, у якої не було єпископа. Волинський архієпископ Агатангел висловився проти створення чеської гуситської церкви та запрошення священників з Богемії, наголосив на контролі «за справою чехів» з боку православної церкви та губернатора³⁶. Таким чином, спостерігаємо спроби встановити контроль за релігійним життям громади чехів не тільки держави, але і з боку православної

³⁵ Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. S. 75–76.

³⁶ Ibidem. S. 77.

церкви, яка брала на себе функції регулятора державної політики стосовно колоністів та їх релігійного визнання.

Російська преса регулярно друкувала замітки з приводу облаштування переселенців, зокрема і вирішення релігійної справи чеських колоністів. Так, в провладній газеті «Киевлянин» читаємо: «...з економічного погляду не можна не радіти від приходу чехів до Волинської губернії, з політичного – не можна мати байдужого відношення до того поселення. Необхідно вжити заходів, щоб переселення представляло користь. Якщо ми їм відмовимо у підтримці, то залишимо їх іноземцям, а, якщо ми їх так залишимо, то вони хоч-нехоч будуть вчити польську мову, щоб мати можливість молитися в місцевих католицьких храмах, і тим самим кинемо їх до польського середовища»³⁷.

Того ж року після прийняття постанови про оселення чехів утворено особливу комісію з представників духовного відомства та міністерства внутрішніх справ з питань переселення чехів та їх релігійного визначення, мету діяльності якої висловив чиновник А. Воронін: «...задоволення цих заяв [чехів – авт.] ні в чому не суперечить інтересам православної церкви, скоріше може слугувати зближенню чехів із православною церквою... Залучення чехів до православ'я через заборону молитися так, як вони хочуть, може призвести до наслідків абсолютно протилежних, т. т. до зближення їх з латинським духовенством». Далі він зазначав, що вчення Яна Гуса і богослужіння слов'янською мовою не суперечить основам державних законів та моральності, а тому не допускати гуситство немає жодних підстав, тож треба прийняти це як доконаний факт. Зазначено, що «сучасний стан чехів вповні відповідає поглядам влади і може у майбутньому забезпечити об'єднання чехів із місцевим російським обивателем краю»³⁸.

До складу міністерської комісії входили міністр внутрішніх справ Маков, керівник відділу духовних справ міністерства внутрішніх справ Сіверс, від міністерства закордонних справ Кумані, представник Синоду архієрей Васильєв.

³⁷ Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. S. 75–76.

³⁸ ЦДІАК. Ф.442. Оп. 317. Спр. 92, ч. 3. Відомості про чехів, які оселилися у Волинській губернії (1881 р.). 321 арк. Арк. 141–142; Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. S. 78–79.

Комісія прийняла рішення про відділення чехів від римо-католицької церкви та створення для них окремих парафій т. зв. «гуситської» церкви: Дубенського повіту (Підгайці) та Рівненського повіту (Глинської)³⁹. Для парафій з-за кордону 1871 р. представниками чехів Ф. Пршибілом та Й. Олічем запрошено священників Я. Саску та В. Грдлічку⁴⁰. Запрошені священники при зустрічі із губернатором пояснили, що основами їхньої віри є невизнання папи, причащення під двома видами, невизнання цілібату і здійснення богослужіння національною мовою. Чеські священники відвідували колонії та на згаданих засадах здійснювали богослужіння та приймали причастя. Третя парафія, Острозька, була утворена 1875 р. в с. Урвена / Гульча під проводом Ф. Кашпара⁴¹.

Вацлаву Грдлічці на той час виповнилося сорок років, народився 1829 р. в Сobotці, богословську освіту отримав в Градец-Кралове, працював священником в Кутній Горі, пізніше – в Яромержі, Хоцені, звідки переселився до Росії. Ян Саска народився в 1843 р. в Подєбрадах, 1867 р. закінчив навчання в семінарії Градця Кралового, працював в Рихнові над Кнежною, Градец-Кралові і Хоцені, звідки разом з Грдлічкою переїхав до Росії⁴². Гуситські священники прийняли присягу та об'їжджали чеські поселення, здійснювали урочисті богослужіння. Після створення третьої парафії 1875 р. в Гульчі до двох священників гуситської церкви приєднався Франтішек Кашпар.

Зацікавленість влади імперії у якнайшвидшому вирішенні чеського питання виявлялася у постійному контролі за перебігом справ через священників православних парафій, які під керівництвом архієпископа Агатангела негативно характеризували процес становлення гуситської церкви та критикували місцеву владу, яка, на його думку, недостатньо послідовно впроваджувала принцип «православ'я, абсолютизм, націоналізм». На Волинь був

³⁹ ЦДІАК. Ф.442. Оп. 618. 1888–1890. Спр. 53. Про чехів, які оселилися в Південно-Західному краї. 120 арк. Арк. 13; Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. S. 78–79.

⁴⁰ ЦДІАК. Ф.442. Оп. 618. 1888–1890. Спр. 53. Про чехів, які оселилися в Південно-Західному краї. 120 арк. Арк. 15; Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. S. 79.

⁴¹ ЦДІАК. Ф.442. Оп. 317. Спр. 92, ч. 3. Відомості про чехів, які оселилися у Волинській губернії (1881 р.). 321 арк. Арк. 4.

⁴² Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. S. 79.

відраджений статський радник, член учбового комітету і училищної ради при Синоді Е. Крижановський для вивчення чеського релігійного питання і випрацювання заходів з метою посилення серед чехів руху до православ'я. Е. Крижановський перебував на Волині майже два місяці, як підсумок вивчення справи він виклав свій погляд на проблему релігійного самовизначення та облаштування церкви праці «Історичні записки з питання про прагнення чехів до православ'я»⁴³.

Наголошувалося, що чеські священники Саска і Грдлічка «гарячково пропагують національну чеську церкву», богослужіння здійснюються в протиріччя із православною, навіть християнською вірою. Саска обмежився лише зовнішніми змінами, усе інше залишав за католицьким обрядом. Грдлічка прославився оригінальністю ідей і «сміливістю»⁴⁴. Царський чиновник Е. Крижановський говорив, що серед чехів немає єдності відносно релігійного визнання ні серед загальної спільноти колоністів, ні серед їх релігійних очільників⁴⁵, які трактували основи гуситської церкви однаково, але свою богослужбову діяльність проводили по-різному. Член волинського Губернського у селянських справах Присутствія І. Орлов також між стверджував, що між чеськими священниками не було єдності у питаннях віри.

Саска і Грдлічка були в Чехії католицькими ксьондзами. Саска, який за свідченнями Е. Крижановського, намагався перейти у православ'я, однак за рішенням Синоду, куди він звертався, йому було відмовлено з наступних причин: одружився, що не відповідало канонам, повинчав Грдлічку у великий піст, проводив богослужіння чеською мовою і називав своє вчення старокатолицьким. Згідно Я. Кржівки Саска «не мав тих же замислів з чеською конфесією як Грдлічка» «та прихилився до старокатоликів, яких деякі волинські чехи вважали німецькою церквою, і хотів з ними утворити місток до православ'я»⁴⁶.

⁴³ Крыжановский Е. Исторические записки по вопросу о стремлении чехов к православию. СПб., 1887. 70 с.

⁴⁴ Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. S. 80–81.

⁴⁵ Крыжановский Е.М. Чехи на Волини. СПб., 1887. С. 54–55, 60.

⁴⁶ Ян Кржівка. Релігійна та національна історія волинських чехів в роки їх перебування в Росії, Польщі та Союзі радянських соціалістичних республік. 1988. Рукопис. С. 75.

Вацлав Грдлічка зразу ж на другий день після приїзду на Волинь одружився, хоча був великий піст перед Пасхою. Вінчав його Ян Саска. Це вінчання викликало велике обурення як у православного, так і римо-католицького духовенства та у віруючих обох церков. Польський католицький єпископ навіть надіслав протест до місцевих державних органів. Грдлічку призначили до реформованих євангелістів, поставивши священником у Мирогощі. За власною ініціативою переселився до Чеських Підгайців біля Дубна. Священник відкидає усі форми обрядовості, в чому «пішов далі, ніж сам Лютер...Богослужіння не здійснює... чехи не дивляться на Грдлічку як на духовну особу, а як на звичайного мирянина... чехи за виконанням духовних потреб звертаються не до Грдлічки, а до ксьондза, а іноді – до священника»⁴⁷.

Франц Кашпар, колишній католицький священник намагався виявити себе противником католицизму. Ф. Кашпар народився у Бороградку 12 березня 1844 року. За бажанням своєї матері та бабусі закінчив римо-католицьку семінарію у Градці Краловому і став помічником священника у Голіцях у Чехії. Через суперечки з римо-католицькою церквою переїхав до Росії, де пізніше познайомився з діяльністю чеських священників Грдлічки та Саски. Парафію у Гульчі отримав 1873 або 1874 р., уклавши угоду із громадою про роботу вчителем і священником⁴⁸. У хроніці, уривок з якої наводить Ян Кржівка, читаємо: «Кашпар ще неодруженим приїхав до Гульчі, де на чеських колоністів справив добре враження. Запропонували йому місце священника та вчителя з оплатою 300 рублів за рік, поки не отримає платню від держави як вже направлені В. Грдлічка та Я. Саска. Повернувся до Чехії і незабаром приїхав у Гульчу вже одруженим з дочкою аптекаря з Голіц Терезією, дівоче прізвище Голчова. Обвінчав їх Ян Саска у Глинську»⁴⁹. За характеристикою І. Орлова Ф. Кашпар проявляв індіферентність у стосунку

⁴⁷ Надольская В.В. Религиозная жизнь чешских колонистов Волынской губернии... С. 57.

⁴⁸ Їржі Бонек, Дануше Манова, Вацлав Старек. Гульча Чеська на Волині. Опис життя 1870–1947 роках.

Переклад з чеської В.Шляховий. Рівне: ПП Дятлик М., 2017. 216 с. С. 55.

⁴⁹ Ян Кржівка. Релігійна та національна історія волинських чехів в роки їх перебування в Росії, Польщі та Союзі радянських соціалістичних республік. 1988. Рукопис. С. 76–77.

релігійного облаштування чехів, проповідував т. зв. «просте протестанство», називаючи його «гусизмом»⁵⁰.

Такі характеристики трьох чеських священників, які прибули на Волинь і відносили себе до різних віровчень, давали переважно російські чиновники або священнослужителі. Самі колоністи, як свідчать джерела, по-іншому сприймали чеських священників, що жили поряд з ними. Для чеських колоністів вони були зразком, порадиниками, вчителями для дітей. До прикладу, згадаємо постать Франтішека Кашпара, який окрім священницької діяльності був вчителем в чеській школі, що утримувалася громадою. Мовою навчання була чеська, а оскільки підручників або навчальних книг не було, отож вчитель сам виготовляв підручні навчальні матеріали. Разом із Кашпаром в школі працювала і його дружина, яка навчала дівчат ручної праці безкоштовно. Свою церковну чинність виконував добросовісно, за будь яких несприятливих обставин відвідував своїх парафіян, заснував і вів хор «Глагол» («Лумір»), ініціював відкриття також аматорського драматичного гуртка, а пізніше – дитячого театру, в яких сам брав участь та залучив своїх дітей і дружину⁵¹.

З огляду на зазначені характеристики, можемо стверджувати, що згаданих священників православна церква та російська влада не сприймала, натомість самі чехи їхню діяльність відзначали позитивно. Російська ж влада, очевидно, розглядала процес створення гуситської церкви та діяльність її священників як тимчасове явище, перехідну форму віросповідання на шляху навернення чехів на православ'я.

Чеська дослідниця Ольга Нешпорова характеризує, разом з іншим, і позицію чеських священників: «Якщо Й. Саска схилився до старокаатолицизму як до поступового переходу до православ'я – віри, яку він особисто був готовий прийняти ще 1874 року, – то В. Грдлічка прагнув запровадити в Гуситській церкві принципи історичних Чеських братів, а Ф. Кашпар відчував найбільшу близькість до Реформатської церкви. Як наслідок, у 1870-х роках лише незначна частина чехів на Волині ідентифікувала себе з Гуситською церквою»⁵².

⁵⁰ Надольская В.В. Религиозная жизнь чешских колонистов Волынской губернии... С. 58.

⁵¹ Їржі Бонек, Дануше Манова, Вацлав Старек. Гульча Чеська на Волині. Опис життя 1870–1947 роках... С. 56–58.

⁵² Olga Nešporova. Proměny religiozity volyňských Čechů... S. 98.

Частина чехів-колоністів звикло орієнтуватися на своїх провідників Оліча і Пршибіла, які були на боці гуситської церкви і на думку яких в такий спосіб чехи могли зберегти основи чеської ідентичності. Інші колоністи, будучи відірваними від основних локацій проживання і не обізнані з тогочасними церковними та громадськими справами, прагнули залишатися католиками як на батьківщині. Так, у березні 1878 р. купичівське сільське товариство (80 підписів) просило про запрошення чеського католицького священника, «як це зроблено у приходах Дубенському, Глинському і Гульчанському»⁵³. Чехи м. Гориньграда тоді ж виявили бажання приписатися до Тучинського римо-католицького костелу, у прохальному зверненні писали: «...Бажаємо завжди залишатися при нашій римо-католицькій вірі»⁵⁴.

Серед колоністів були також і прихильники протестантських церков. Чеські баптистські громади, як повідомляє Г. Левтерова, з'явилися на Волині наприкінці 60-х років XIX ст. 1871 р. Київським генерал-губернатором О. Дондуков-Корсаковим було дозволено діяльність громади «євангелістів»⁵⁵ у с. Купичів Володимир-Волинського повіту. У 1875 р. з 1500 чеських родин на Волині 84 сім'ї сповідували євангельське християнство. Вони проживали переважно в Луцькому та Дубенському повітах (Губин, Будки Губинські, Погорільці, Підгайці, Людгардівка). Наприкінці XIX ст. існували невеликі громади баптистів в с. Копче, Боратин Луцького повіту, Михайлівка Рівненського повіту; с. Малин, Борохів, Звірів Луцького повіту; с. Лупанин (Глупанин), Миротин, Завидів Острозького повіту. Чехи-прихильники баптизму зафіксовані в с. Гульча, Урвени та Залісся Острозького повіту^{56, 57}.

⁵³ ЦДІАК. Ф.442. Оп. 317. Спр. 92, ч. 3. Відомості про чехів, які оселилися у Волинській губернії (1881 р.). 321 арк. Арк. 16.

⁵⁴ Там само. Арк. 10.

⁵⁵ В Російській імперії протестантизм мав офіційну назву «євангелическое вероисповедание» з відповідним поділом на окремі напрямки. Становище євангелістів регулювалося спеціальним положенням – «Уставом иностранных исповеданий».

⁵⁶ Левтерова В. Пізній протестантизм у Волинській губернії у другій половині XIX – на початку XX ст.: географія поширення. С.94-99. *Протестантизм і Україні*. 178 с. URL: https://ugi.edu.ua/wp-content/uploads/2020/07/%D0%97%D0%B1%D1%96%D1%80%D0%BD%D0%B8%D0%BA-R500_2017-%D1%80%D1%96%D0%BA_%D0%9D%D0%9F%D0%9F.pdf

⁵⁷ Olga Nešporova. Proměny religiozity volyňských Čechů... S. 100.

В Чеському Боратині чехи поселилися 1874 р. З розповіді Антоніна Балабана дізнаємося, що при переселенні «боратинські євангеліки не забули взяти з собою також релігійні книги. Хотіли і тут, на чужині, служити Господу за традиціями своїх батьків... Почали збиратися боратинці спочатку у Шадка, пізніше – у Франтішека Опоченського...». Автор спогадів зазначає, що на зібрання приходили і реформовані, і лютерани, і євангеліки⁵⁸. У 1882–1886 рр. в Боратині ніс службу Йозеф Мотл, запрошений громадою баптистів. Спочатку, зазначає Ольга Нешпорова, його не сприймали місцеві мешканці, проте, коли він почав свою педагогічну діяльність в чеській школі, то до нього на службу ходили і католики, і євангелісти, і баптисти. Йозеф Мотл, окрім служіння в церкві, заснував в Боратині недільну школу, молодіжний хор, проводив бесіди з молоддю про історію Чехії⁵⁹. В Миротині «перші поселенці-баптисти проживали життя в межах своєї комуні, отже інколи відсторонено і закрито від інших сусідів і релігійних громад»⁶⁰. Принагідно зазначимо, що в Російській імперії другої половини XIX ст. статус офіційної мала лише протестантська лютеранська церква, серед її вірних були і чехи.

Отож, можемо стверджувати, що чехи були прихильниками християнського віровчення, проте належали до різних церков, іноді не могли визначитися до якої з них і називали себе просто «чехами», з іншого боку, не дивлячись на невизначеність у віровченні, все ж ідентифікували себе із чеським етносом.

За відомостями А. Вороніна станом на червень 1878 р. в гуситських приходах, Дубенському, Глинському та Гульчанському, нараховувалося 51 поселення, 1412 родин, 11713 осіб. Прихильників православ'я виявилось 17 ос., католицизму – 1043 ос., євангелістів і лютеран – 149 ос., гуситів – 66 ос., «чеського вчення» – 1082 ос. Нові поселення, засновані поза цими парафіями, повністю складалися з католиків, які приєднувалися до католицьких парафій та, таким чином посилювали католицькі впливи.

Далі царський чиновник в рапорті генерал-губернатору пояснює такі невітніші «після усіх проведених заходів» результати:

⁵⁸ Vlk Jaroslav, Vlková Anna, Vlk Vladislav. Historie Českéhо Boratína. Ústí nad Labem, 2000. 293 s. a přílohy. S. 37.

⁵⁹ Olga Nešporova. Proměny religiozity volyňských Čechů... S. 101–102.

⁶⁰ Lubomir Sazeček. Mirotin a Český Haj. 2015. 94 s. S. 23.

«Відірвавшись від католицької віри, в якій вони [чехи – авт.] виховувалися, вони хотіли примкнути до православ'я, однак не зустрівши підтримки, вони змушені були шукати якоїсь точки опори в терпимих урядом сповіданнях»⁶¹. Наведені приклади «хитання» чеських священників привели автора рапорту до висновків, що головна проблема у питанні релігійного влаштування чехів полягає у невизначеності священників та оплаті їхньої діяльності⁶², у нерівномірному розподілі поселень між приходами та їхній віддаленості⁶³. Окрім того, місцева влада, пише А. Воронін, «ставиться до поселенців сухо, байдуже, а більшість – з бюрократичною пихою»⁶⁴. Наприкінці свого рапорту царський чиновник підсумовує: «Думка кн. Дондукова-Корсакова про створення з гуситського вчення розколу в римо-католицькій вірі не виправдала себе. За моїм переконанням варто назавжди відмовитися від цієї задачі і звернутися до іншої – навернення їх у православ'я». Після перелічення заходів для вирішення цього питання А. Воронін завершує свій рапорт пунктом, який став вирішальним у подальшому просуванні ідеї навернення чехів на православну віру: «Задля попередження подальшого утворення чеських католицьких поселень... не видавати переселенцям-чехам свідоцтв на придбання життєвої власності в західних губерніях інакше, як на умовах, окрім вступу у підданство, ще й прийняття православ'я»⁶⁵.

Спроба об'єднати чехів в лоні однієї церкви була здійснена 28 листопада 1878 р., коли усі три чеських священнослужителя звернулися з проханням про об'єднання, «щоб чехи, як католицької, так і євангелістської віри тісніше примкнули до російського народу ми вирішили об'єднати дві віри в одну національну гуситську церкву, яка послаблює контраст між вченням римо-католицьким і євангелістським, силою національної ідеї згуртовує чехів під яким скіпетром великого всеросійського імператора ... між собою і з братським народом руським в єдине ціле на слідуючий основі: найвища влада над церквою належить цареві, прийняти догмат

⁶¹ ЦДІАК. Ф.442. Оп. 317. Спр. 92, ч. 3. Відомості про чехів, які оселилися у Волинській губернії (1881 р.). 321 арк. Арк. 146 зв., 147 зв., 149.

⁶² Там само. Арк. 151 зв.

⁶³ Там само. Арк. 153 зв.

⁶⁴ Там само. Арк. 154 зв.

⁶⁵ Там само. Арк. 162 зв. – 163.

первісної християнської церкви до розколу та апостольський символ віри і як підручник з релігії використовувати православний катехізис; літургії здійснювати на чеській мові...; при будівництві храмів зберігати форму первісних християнських храмів, у внутрішньому обладнанні дотримуватися канонів, прийнятих у православній церкві»⁶⁶. У зверненні чехів містилися засадничі положення їх майбутньої церкви та прохання про зрівняння її з іншими релігіями, про створення єдиної церковної Ради гуситсько-чеської церкви, про збільшення числа священників, про нагляд над чеськими народними училищами і вчителями, про побудову церкви⁶⁷.

В 1879 р. в Києві з ініціативи уряду відбулася нарада православних богословів за участі чеських священників. Протягом кількох днів відбувалися дискусії щодо створення чеської церкви. В результаті обговорень чехам було запропоновано таку програму дій: за основу нової віри прийняти догмати старохристиянської церкви, які існували до поділу її на православну і католицьку; запровадити старохристиянську літургію; церкви будувати за зразком старохристиянських, а внутрішнє оформлення створювати за православним зразком; в школах обов'язково проводити навчання з православного Катехізису, перекладеного чеською мовою⁶⁸.

В свою чергу чехи просили зрівняти у правах їхню церкву з іншими віросповіданнями Росії, надати матеріальну допомогу для утримання священників і будівництва церков. Також висловлено прохання обмежити новоприбулих чеських переселенців у купівлі земель умовою обов'язкового приєднання до однієї з чеських парафій.

Ян Кржівка так описує події київської зустрічі: «Всі три священники запропонували у Києві пропозиції до порядку «встановлення та висвітлення віри», але в цю критичну хвилину підвів той, кого вважали за найпонятливішого, – Грдлічка. Наводячи різні причини, від'їхав з Києва, не підписавши прохання, які також він пропонував. Цим поступком Грдлічки була підірвана довіра у чехів, бо один з їх керівників втратив важливий напрям, який сам і створив. Взагалі, це вина не широких чеських верств, адже ж були і особисті супер-

⁶⁶ Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. S. 84.

⁶⁷ Там само. S. 85.

⁶⁸ Крыжановский Е. М. Религиозные дела чехов. К., 1890. С. 83.

ечки священників, їх взаємна недовіра та чеська нестійкість, сварливість та заздрість»⁶⁹. Як священник Ян Кржівка розумів складне становище чеських священників і говорить про неможливість узгодити догми одночасно католицькі, євангелістські, баптистські, православні⁷⁰: «Складні релігійні, культурні та соціальні умови на чеській Волині вимагали від духовних особливо великі зусилля, щоб утримати своє нинішнє становище та певні пільги, які їм дісталися. За будь-яких обставин не хотіли втратити релігійну свободу, яку їм від самого початку надали. Це проявилось у різних формах під час їх духовної діяльності, але і пристосуванням до місцевих умов і часто полярними інтересами своїх парафіян»⁷¹.

Оскільки частина церковнослужителів не погодилася із запропонованими рішеннями, то з метою остаточного владнання чеського релігійного питання в с. Квасилів (нині – с. Квасилів Рівненського р-ну.) 1880 р. проведено зібрання за участі 53 представників від 27 чеських колоній (з 61 існуючих), 3 священників, 4 (з 26) сільських вчителів Я. Боучека (Вовковиї), Ф. Срба (Мирогоща), Ф. Шебора (Квасилів), Й. Шлегра (Семидуби) та чиновника з особливих доручень при Київському, Подільському та Волинському генерал-губернаторові А. Вороніна⁷². На зборах обговорювали положення нової церкви та обрали комісію для складання її статуту.

Чеський історик Ярослав Вацулік вказує, що у згаданих зборах взяло участь менше половини усіх колоністів, інші або оголосили себе католиками або протестантами. Не задоволеним був і один із священників, Саска, який радив зборам «не заходити так далеко». Говорив, що старокатолицизм є найкращою формою віри волинських чехів, проте не знайшов підтримки зборів і залишив засідання. Таким чином серед чеських священників наростали розбіжності, що не було в інтересах царської адміністрації, яка налаштована була заснувати чеську гуситську церкву.

Царська адміністрація також піддавала сумнівам легітимність рішень зборів з огляду на відсутність більшості колоністів. Міністр

⁶⁹ Ян Кржівка. Релігійна та національна історія волинських чехів в роки їх перебування в Росії, Польщі та Союзі радянських соціалістичних республік... С. 80.

⁷⁰ Там само. С. 81.

⁷¹ Там само. С. 81-82.

⁷² ЦДІАК. Ф.442. Оп. 617. Спр.128. Арк. 66-67; *Волинские епархиальные ведомости*. 1894. №9. С.278; Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl... S. 85-86.

внутрішніх справ Л. Маков повідомив губернатора, що така присутність на зборах може стати підставою для визнання їхніх рішень нелегітимними. Генерал-губернатор дав завдання чеським представникам об'їхати чеські поселення та закликати чехів, щоб обрали своїх представників на наступні збори. Генерал-губернатор доповідав міністру про чеські справи достатньо прозоро: «Чеська католицька колонізація в регіоні природньо зміцнює місцевих польських землевласників, і якщо не теперішні колоністи, які не підтримують католицький фанатизм, то наступне покоління, виховане польським духовенством без сумніву, в майбутньому саме прирмкне до польського, а не російського елементу в губернії»⁷³.

Перший з'їзд викликав неабияку гостру реакцію серед колоністів. В перших зборах 1880 р. не брали участі представники більшої половини чеських поселень, що внесло ще більші розбіжності вже в масу колоністів.

16 вересня 1881 р. в Квасилові зібралися другі збори, де взяли участь всього 48 депутатів від 26 чеських колоній, 43 окремі особи, 3 священники і представники чехів Київської губернії. Головою зборів обрано Грдлічку, який запропонував прочитати протокол попередніх зборів і схвалити його. Далі на зборах виявилися значні незгоди між трьома чеськими священниками. Грдлічка виступав за обов'язкове продовження організаційного оформлення чеської гуситської церкви, наголошуючи про те, що це національна церква, а католики-чехи в її межах можуть здійснювати свої обряди. Категоричним супротивником виявився Саска, який агітував за старокатолицизм, пропонував створити єпископство і стати єпископом. Усі намагання учасників з'їзду зводилися до підтримки ідеї створення нової церкви, проте колоністи 35 колоній все ж залишилися вірними католицькій церкві і «старій добрій вірі», а прихильники Саски виступили проти рішень з'їзду і підписали протест проти них (глави 586 сімей). Однак делегати не підтримали Саску, оскільки, як вони думали, старокатолицизм – «німецьке вчення». Саска відмовився підписувати протокол зборів і після їх завершення сразу ж поїхав з Квасилова.

Такого роду незгоди між чехами та їхніми священниками несли загрозу знищення зусиль царської адміністрації і очільників

⁷³ Dějiny Čechů na Ukrajině / Історія чехів в Україні. Київ : НАУ, 2013. 600 с. С. 274.

чехів (в особі Оліча, Пржибіла, ін.) з організації гуситської церкви. З іншого боку, посилила свою діяльність православна церква з метою навернення чехів. Так, в 1880 р. Волинська духовна консисторія дозволила православним священникам вінчати та погребати чехів-старокатоликів⁷⁴. Православна церква в особі її очільників та влада з побоюванням слідувала за діяльністю Грдлічки, який не полишав ідеї та діяв в напрямку створення чеської церкви. А Саска відвідував колонії з метою агітації проти гусизму і чеської церкви⁷⁵. Відносини між чеськими священниками дедалі загострювалися.

В цей період в політичному житті імперії сталися події, що кардинально змінили вирішення чеського питання та ставлення влади до релігійного їх визначення. 13 березня 1881 р. в результаті терористичного акту було вбито імператора Олександра II, який нібито прихильно ставився до іммігрантів-чехів, тоді ж головний поборник влаштування гуситської церкви для чехів міністр внутрішніх справ Л. Маков залишив посаду. Новий міністр граф Ігнат'єв поставив завдання А. Вороніну з вирішення чеського питання суто в інтересах держави, проте при повній толерантності, у травні 1882 р. його замінив на посаді граф Д. Толстой, який став ще активніше впроваджувати політику охорони «істинно російських основ православ'я». Ober-прокурор Синоду Побєдоносцев також змінив напрямок внутрішньої політики, зокрема і стосовно «іногородцев», як антитези реформам 1860–1870-х рр. при посиленні позицій православної церкви в державі.

Комісія для складання статуту Чесько-братської церкви («Устав чешско-братской церкви в Российской империи»), утворена на першому з'їзді, ретельно працювала і 1883 р. подала текст статуту на затвердження Міністерству внутрішніх справ. Проте, за словами Є. Крижановського, «...читач не знає, що є більш дивним до наївності сміливі і національні зусилля [чехів – авт.], чи нешанобливе повчання Православної церкви, чи, нарешті, безпрецедентні вимоги фінансування від уряду для зміцнення і процвітання чеського братства на Волині»⁷⁶ викликали подивуванняправлячих кіл. Офіційна влада назвала спробу затвердити статут чеської церкви

⁷⁴ Держархів Житомирської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 400. Арк. 41.

⁷⁵ Dějiny Čechů na Ukrajině / Історія чехів в Україні. Київ : НАУ, 2013. 600 с. С. 273–274.

⁷⁶ Крыжановский Е.М. Чехи на Волыни. СПб., 1887. С. 79–80.

«претензією свободолюбивих чехів на церковну самостійність і процвітання чеської культури у Волинській губернії»⁷⁷. Ідеї, закладені у Статуті, та намагання чехів його затвердити, що відкрило би шлях до існування нової, неросійської, церкви, вступали в протиріччя із політикою обрусіння Південно-Західного краю, проголошеною імперською владою.

Комісія не затвердила статут нової церкви, а на Волинь було відправлено чиновника Міністерства внутрішніх прав О. Добрянського, який володів чеською мовою та скептично ставився до тверджень про близькість чехів до православ'я. Він застерігав генерал-губернатора у небезпеці появи нової проблеми з чехами, окремо до вже існуючої польської та німецької, пов'язаних із, як він вважав, з тим, що «гуситство в даний час – це штучна книжкова реставрація, яка не має підґрунтя в поглядах і зусиллях народних мас... Чесько-братська церква давно злилася з протестантськими сектами, ворожості до православ'я в Чехії немає, тому що там немає православ'я...»⁷⁸. У коментарях до повідомлення О. Добрянського генерал-губернатор Дрентельн стверджував: «це в інтересах російської держави надавати підтримку релігії, яка створена чеськими розкольникими ... продовжувати політику моїх попередників, підтримуючи, з одного боку, урочисто виголошені чеські прагнення відмовитися від римського католицизму, а з іншого боку, створити в Росії незалежну Гуситську церкву на засадах, забутих навіть в самій Чехії, що не становить достатньої бази»⁷⁹. Генерал-губернатор вважав, що чехи не зближуються з місцевим населенням ні звичаями, ні мораллю, а переселення в політичному відношенні не принесло жодної користі; чесько-братське вчення виявилось шкідливим, з огляду на те, що чеські представники використовували його «як політичну зброю, як прапор самостійної чеської нації»⁸⁰.

В додаток до думки генерал-губернатора Дрентельна свою оцінку сформулював і згаданий вже Є. Крижановський 1886 р., він наголошував на індеферентності чехів, наводив приклад, що

⁷⁷ *Волинские епархиальные ведомости*. 1894. № 9. С. 287.

⁷⁸ *Dějiny Čechů na Ukrajině / Історія чехів в Україні...* С. 276–277.

⁷⁹ Там само. С. 276.

⁸⁰ *Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. 1868–1914. S. 93–95.*

у Глинську, найбільшій колонії, є і клуб, і театр, але немає приміщення для богослужінь⁸¹.

Прихід до влади реакційних сил на чолі із оберпрокурором Синоду православної церкви К. Побєдоносцевим кардинально перенаправив остаточне вирішення «чеської справи». Урядом було визнано, що «надання права чехам влаштувати свій релігійний побут за гуситськими засадами принесло лише шкоду, переконавши їх в думці про можливість збереження їхньої національної уособленості»⁸². Отож, після додаткового вивчення справи було зроблено висновок про необхідність спрямування усіх зусиль уряду на підтримку переходу чеських поселенців в православ'я. Російський уряд вважав за необхідне припинити надавати чехам будь-яку допомогу з боку уряду, а на католицьких чехів поширити ті ж обмеження, які стосуються поляків.

Наслідком такого «повороту» у чеській справі стала зміна у ставленні урядових кіл до чеських колоністів, а далі – прийняття обмежувальних законів⁸³, які забороняли купівлю землі особам католицького віросповідання (1884), ліквідували чеські парафії (1888), пізніше (1891) – чеські волості. У грудні 1884 р. прийнято закон «Про встановлення правил відносно купівлі у власність, застави й оренди у дев'яти Західних губерніях земельних наділів, розташованих поза містами і містечками» (1884 р.)⁸⁴, «Про зміну Височайше затверджених 14 березня 1892 року Тимчасових Правил...» (1895 р.)⁸⁵, а пізніше – «Про обмеження селянам католицького віросповідання права придбання земельної власності у дев'яти Західних губерніях» 402 (1901 р.)⁸⁶, за яким скасовувалися пільги, надані чехам при оселенні.

Оскільки головним осередком збереження чеської ідентичності, віри і традицій були школи, які засновувалися і утримувалися чехам в перші роки імміграції, то царат пішов на ліквідацію чеського

⁸¹ Ibidem. S. 96–97.

⁸² ЦДІАК. Ф.442. Оп. 618. Спр.53. Арк. 15.

⁸³ Шульга С. Чехи в Західній Волині: від оселення до рееміграції. *Češi v Západní Volyni od osídlení do reemigraci* [Текст]: монографія. Луцьк: Вежа Друк, 2018. 464 с. С. 55–57.

⁸⁴ Полное собрание законов Российской Империи (ПСЗРИ). 2. Т. IV. № 2633.

⁸⁵ Там само. Т. XV. С. 142 – 143.

⁸⁶ Там само. Т. XXI. С. 45.

шкільництва. Попечитель Київського шкільного округу наполягав на підпорядкуванні усіх шкіл Міністерству народної освіти з російськомовним навчанням та підручниками: «Якщо в наших школах можуть вчитися за російськими підручниками малороси, поляки і навіть євреї, то цілком можливо тими ж підручниками вчити чеських дітей, тому що вони є слов'янами, а не іноземцями»⁸⁷. У 1887 р. згідно із законом так звані «іновірні» школи підпорядковувалися Міністерству народної освіти. Школи повинні були зіграти свою роль і в релігійному питанні чехів, і виконувати русифікаторську місію. Волинські єпархіальні відомості писали: «При переселенні чехів очікувалося, що вони перейдуть до православ'я. Цього не відбулося... [чехи] не допомагали у зміцненні кордону проти полонізації і єврейства, російський селянин зіткнувся ніби з двійником самарських колоністів-німців. Чехи залишилися чужорідним тілом серед російського населення через свою вищу громадську культуру і через свою римо-католицьку віру. Чехи хотіли здійснити щось на зразок унії, т.т. об'єднання з російською церквою догматично та ієрархічно із збереженням їхньої західно-церковної атрибутики»⁸⁸.

Генерал Дрентельн 3 липня 1887 р. подав міністру внутрішніх справ обширний документ про чеське питання на Волині, у якому стверджував, що чехи не виправдали надій уряду, описав агітацію польських ксьондзів і протестанських пасторів, і запропонував заходи, які б забезпечили інтереси держави. Документ було передано міністру Побєдоносцеву і став програмою діяльності уряду та Синоду у стосунку до чеських колоністів Волині. Генерал-губернатор запропонував повідомити чеських священників, що уряд переконався у їхній нездатності створити окреме релігійне об'єднання чеських переселенців, тому «нині припиняє із свого боку будь-яку опіку в тій справі, та, з огляду на неіснуючу релігійної спільноти, не вважає їх за її духовних представників, а тому надалі не буде з ними поводитися, як із священниками, а тільки як із рештою поселенців»⁸⁹.

Зміна урядовою позиції щодо чеського релігійного питання супроводжувалося активними діями православної церкви, її Синоду,

⁸⁷ Dějiny Čechů na Ukrajině / Історія чехів в Україні... С. 279.

⁸⁸ Волинские епархиальные ведомости. 1886. № 4. С. 122–123; Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. 1868–1914. S. 100.

⁸⁹ Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. 1868–1914. S. 101–102.

за рішенням якого в чеські поселення призначалися досвідчені православні священники. Синод також повідомив про те, що сприятиме підготовці священників – вихідців з чехів. Усі подібні заходи вимагали великих витрат, проте Победоносцев зазначав, що вони не будуть більшими, аніж ті, що уряд витратив на пільги для чехів та спроби організувати гуситську церкву⁹⁰.

Так, 1885 р. у Волинській духовній семінарії навчалися перші чехи Іван Немець та Антон Прошек, які вже на той час закінчили навчання в Кременецькому духовному училищі. Чех Йосип Зумер також став слухачем в семінарії, він народився 1844 р. в с. Горняго Богусова неподалік Младо Болеслави. Емігрував з Чехії до Росії 1870 р. Після прийняття підданства у 1871 р. приєднався до православної церкви і служив спочатку вчителем в Рівненському народному фундушевому училищі, згодом – у Глинському народному 2-класному училищі. Вступив «милістю єпархіального начальства» до Волинської духовної семінарії, але вже у 5 клас. Такий дозвіл він отримав за добросовісну працю вчителем, проте як виключення. У 1885 р. Йосип Зуммер почав священицьку службу у Грушвиці Рівненського повіту, одній із найчисельніших чеських колоній, призначений як чех за етнічним походженням⁹¹.

Православні священники неодноразово відвідували чеські поселення з агітаційною метою. Сергій Патлань, дослідник історії с. Теремно, наводить приклад випадку в селі Соколів Новоград-Волинського повіту, де більшість чехів належали до римо-католицької церкви. 1890 р. до Соколова приїздив архієпископ Модест (Стрельбицький), звертався до чехів з повчальними словами. 1891 р. він знову відвідав Соколів і, як згадує очевидець, «...серед прихожан помітив неправославних чехів, які стояли осторонь місцевих, прийняв від них хліб-сіль... В домі чеського старости... довго бесідував із чехами... висловив сподівання на те, що в недалекому майбутньому вони приймуть православ'я...». У жовтні 1890 р. архієпископ Модест отримав повідомлення, рапорт № 261, про те, що чехи-мешканці с. Соколова в кількості 41 особи 15.09.1890 прийняли православ'я і з ними о. Йосип Зуммер⁹². Водночас, Йосип

⁹⁰ Там само. С. 105.

⁹¹ Патлань С. М. Священник села Теремно Йосип Зумер. ПрАТ «Волинська обласна друкарня», 2013. 526 с. С. 9–15.

⁹² Там само. С. 17–18.

Зуммер працював вчителем Закону Божого в Очеретянській школі грамоти, за що отримав грошову нагороду. Через п'ять років служби священником в Соколові владика Модест запропонував Зуммеру посаду приставника в с. Теремно близько Луцька «для найшвидшого приєднання чехів, які там мешкали, до православ'я»⁹³.

Розлогий огляд долі чеха-священника православної церкви Йосипа Зуммера демонструє методи російської церкви, які були направлені на найшвидше вирішення питання чеського приєднання до православ'я.

1 квітня 1888 р. оберпрокурор Синоду Побєдоносцев та міністр внутрішніх справ граф Д. Толстой отримали згоду царя на скасування трьох чеських парафій, а в 1891 р. ліквідовані чеські волості. Діяльність Й. Саски отримала схвальну оцінку, 1 вересня 1887 р. він разом із родиною прийняв православну віру. В. Грдлічку та Ф. Кашпара було звільнено й зобов'язано залишити межі Волинської губернії. Невдовзі після цього колишні священники разом із частиною своїх парафіян перейшли у православ'я, що дозволило їм залишитися на Волині, де вони згодом працювали вчителями. Чеський священник Ф. Кашпар з Гульчі Чеської змушений був переїхати до Києва і за протекції чеха Петра влаштувався вчителем 5-ї гімназії, викладав латинську мову, креслення та каліграфію, пізніше повернувся до Гульчі та прийняв православ'я⁹⁴.

У 1888–1890 рр. посилилися агітація та контроль за процесом навернення чехів на православ'я. 7 квітня 1888 р. Святіший Синод затвердив відповідальним за приєднання чехів на Волині протоієрея с. Здовбиця Здолбунівського повіту Калліста Метельського⁹⁵, який мав цілий штат священників, що проживали в регіонах розселення чехів та діяли за спеціальною інструкцією, яка встановлювала правила дій і поводження з чеським населенням⁹⁶. В с. Малі Дорогостаї Дубенського повіту 5 червня 1888 р. відбулася зустріч та агітація серед чеського населення острозького єпископа Олександра та Метельського, а у липні того ж року вони відвідали Великі Дорогостаї⁹⁷. Протоієрей Метельський курував також і будів-

⁹³ Там само. С. 27–28.

⁹⁴ Їржі Бонек, Дануше Манова, Вацлав Старек. Гульча Чеська на Волині... С. 71.

⁹⁵ Державний архів Житомирської області. Ф. 158. Оп. 1. Спр. 739. Арк. 3.

⁹⁶ Там само. Арк. 4.

⁹⁷ *Волинские епархиальные ведомости*. 1888. № 32. С. 653–655.

ництво православних храмів, що розпочиналося в чеських колоніях. Так, у травні 1888 р. він побував в Квасилові, де оглянув місце для побудови храму та зустрівся із чехами. В с. Гульча колишня римокатолицька каплиця була перебудована в православну церкву та освячена 1891 р., в с. Крошня побудована нова церква (1889 р.). В Гульчі, Крошні, Глинську церкви були швидко побудовані та освячені, відповідно, 14 жовтня 1891 г., 22 грудня 1891 г. и 11 жовтня 1892 г.⁹⁸

У складних економічних та внутріполітичних умова того часу для чехів найбільш прийнятним кроком було приєднання до православної церкви, що забезпечило би їхнє господарське та суспільне становище. Разом з тим, урядові обмеження та дії Синоду православної церкви змушували чехів подавати заяви про приєднання до офіційної російської церкви.

Масовий процес прийняття православ'я в чеських колоніях фіксується від 1888 р. Успіхи влади у вирішенні питання на користь православ'я демонстрували публікації у часописі «Волынские епархиальные ведомости» та доповідні записки генерал-губернатору. До прикладу, станом на квітень 1888 р. в приходах Волинської єпархії прийняли нову віру 569 осіб⁹⁹. Архієпископ Палладій повідомляв, що 1–16 червня 1888 р. навернення пройшли 487 чехів, а 2 і 3 липня відбулося найчисельніше: в церкві с. Дорогостаї прийняли православну віру 800 осіб чеської національності разом із священником Грдлічкою, в с. Малі Дорогостаї – 225 осіб¹⁰⁰. За підрахунками В. Надольської (на основі публікацій у часописі «Волынские епархиальные ведомости»), від 1888 і за п'ять наступних років газета опублікувала списки 10264 осіб чеського походження, які прийняли православ'я¹⁰¹.

Водночас зауважуємо, що архівні матеріали фіксують й протидію наполегливим спробам навернення чехів у православ'я. У 1890 р. проти чеха Ф. Долежала з колонії Великі Дорогостаї Дубенського повіту розпочато справу за «осуд чехів, які прийняли православную

⁹⁸ Там само. 1896. № 6 (ч. неоф.). С. 231.

⁹⁹ Там само. 1896. № 6 (ч. неоф.). С. 231.

¹⁰⁰ ЦДІАК. Ф.442. Оп. 618. 1888–1890. Спр. 53. Про чехів, які оселилися в Південно-Західному краї. Арк. 23.

¹⁰¹ Там само. Арк. 81.

віру»¹⁰². Чеху Й. Вайскеберу винесли таке звинувачення та заборонили проживати в с. Вільшанці (тоді – Ольшанка) Житомирського повіту¹⁰³. Мешканці с. Яблунівки Дубенського повіту просили владу виселити з села чехів І. Маріша та Т. Достала, які «вороже ставляться до православ'я»¹⁰⁴. У квітні 1888 р. пристав Кучеровський надіслав донесення генерал – губернатору про те, що в с. Грушвиці і с. Квасиліві власник броварні Франц Земан «розповсюджує серед чехів-селян плітки несприятливі для православ'я і негативно впливає на чехів, підбурює їх не приймати православ'я»¹⁰⁵. Селянам-чехам Цимбалу і Влаку та ін. було відмовлено в отриманні свідоцтва на право купівлі землі в Луцькому повіті до того часу, доки вони не закріплять свій перехід у православ'я¹⁰⁶. Таким чином, і насильницькі дії влади, і добровільний вибір впливали на рішення самих чехів. Дійсним важелем, що вплинув остаточно на прискорення процесу прийняття православ'я чехами, стала постанова уряду 1892 р., яка вже дозволяла чехам купувати землю на Волині. Не усі чехи приймали нову віру з бажанням, інші йшли на цей крок формально. Проте, на період проведення всеросійського перепису приналежність до православ'я вказали 66, 22 % чехів Волині¹⁰⁷.

Чеські поселенці-протестанти (переважно євангелісти) зберігали свої релігійні переконання, про що свідчить статистика, за якою серед чехів наприкінці XIX ст. їх нараховувалося 5,14 %, вони знаходилися в полі зору пасторської опіки представників євангельської церкви у Вільнюсі (Вільно) та Варшаві, про що генерал-губер-

102 Надольская В.В. Религиозная жизнь чешских колонистов Волинской губернии... С. 89.

103 ЦДІАК. Ф. 442. Оп. 840. Спр. 132. Переписка з Волинським губернатором про висилку міщанина Долежала Й., який проживає в с. Великі Дорогостай Дубенського повіту, за межі Волинської губернії за висловлювання проти православної релігії (1890–1892 рр.). 24 арк.

104 Там само. Оп. 690. Спр. 268. Про заборону Волинського генерал-губернатора чеху поселення Ольшанка Житомирського повіту Йозефу Вайскеберу з родиною перебування у Волинській губернії за поріцання православної віри (1892–1895 рр.). 11 арк.

105 Там само. Оп. 842. 1892. Спр. 391. Переписка з Волинським губернатором про розгляд прохання селян с. Яблунівка Дубенського повіту Волинської губернії про виселення селян Маріша І. та Достала Т., які вороже ставляться до православної релігії, з села (1892–1893 рр.). 6 арк.

106 ЦДІАК. Ф.442. Оп. 618. 1888–1890. Спр. 53. Про чехів, які оселилися в Південно-Західному краї. 120 арк. Арк. 77.

107 Там само. Оп. 848. Спр. 351. Арк. 1-8.

натор Ігнат'єв отримував регулярні повідомлення¹⁰⁸. Боратинська євангелістсько-реформаторська громада 1883 р. приєдналася до Реформатської консисторії у Вільнюсі. Принаймні раз на рік звідти приїжджав священнослужитель. Була навіть розпочата підготовка до будівництва молитовного залу, але у 1885 р. за розпорядженням уряду її довелося припинити¹⁰⁹. У жовтні 1888 р. пастору Віленського реформаторського приходу М. Ястржембовському було заборонено відвідувати волинські чеські поселення, окрім с. Боратина і Купичева, де проживала переважна більшість чехів-євангелістів¹¹⁰.

Чехи обходили переслідування та примус до прийняття православ'я також емігруючи з Волині за кордон та до інших регіонів Росії, до прикладу, у Самарську губернію (с. Степанівка), де оселилося кілька родин волинських чехів. За спогадами, чехи не хрестилися, на могилах христів не встановлювали і називали себе реформаторами¹¹¹. Спостерігалася еміграція у Боснію, де 1893 р. емігрантами з Волині було засновано поселення Нова В'єс (Nova Ves). Міхал Кратохвіл, який емігрував з родиною до Боснії ще дитиною, оповідав про податок, що встановлювався владою Волинської губернії на три роки в разі не прийняття православ'я, а тому чехами було вирішено: «якщо – ні, то не маємо права там жити... Не будемо ні три роки чекати, поїдемо»¹¹².

До січня 1894 р. вже половина волинських чехів визнавала православну релігію. Для чехів створені православні парафії з православними священниками, чехи приймалися до православних семінарій задля підготовки згаданих кадрів з числа чеського населення. Перед та після літургій в храмах дозволено спів пісень чеською мовою. Проте, на початку ХХ ст. ситуація набула дещо іншого характеру. Після революційних подій 1905 р. та внаслідок тиску при наверненні, чехи скаржилися на богослужіння в деяких храмах,

108 Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. VIII. Волынская губерния. СПб., 1904. С. 90–111.

109 Там само. Арк. 106, 114.

110 Olga Nešporová. Proměny religiozity volyňských Čechů. *Lidé města*. N. 7. 2005.

111 ЦДІАК. Ф.442. Оп. 618. 1888–1890. Спр. 53. Про чехів, які оселилися в Південно-Західному краї. 120 арк. Арк. 106, 117.

112 Ерсак Людвиг. Дорога длинною в 11 лет: село Степановка Самарской области. Чапаевск, 2004. 144 с., ил. С. 8.

формальність їхнього освячення в православну віру, на чужу мову, яку вони не розуміють, не знайомі для них звичаї. Священники ж скаржилися на чехів за вільнодумство, не чемне відвідування храмів, не дотримання посту, сповідей і причастя тощо¹¹³. Чеська газета «Čechoslovan» у 1912 р. писала, що «хто спостерігає за нашим життям, особливо на Волині, не може не бачити апатію до всієї обрядовості і тугу за іншою релігією, переходом більшості чехів до православної церкви, ця церква не здобула нічого і повинна була би давно зрозуміти, що переконання не можна нав'язувати насильно»¹¹⁴. А в 1915 р. Ян Ауерхан констатував: чехи були «в більшості вільнодумцями, деякі православ'ю були щиро віддані, однак, деякі тільки для виду були православними»¹¹⁵. Православна церква, підтримувана авторитетом влади, втратила інтерес до чеського населення, священники мало уваги приділяли питанню утвердження впливів на чеську громаду, щоб нові прихожани дійсно повірили їм, не зважали на думку чеської громади та почуття чехів. Тому спостерігався відхід від православної церкви до католицької або до протестантської, яка після маніфесту 17 жовтня 1905 р. укріпилася, а значна частина чехів «частіше ходила до народного дому, ніж до церкви».

Отож, можемо з упевненістю констатувати, що релігійне визнання іммігрантів-чехів стало важливим фактором їх оселення на Волині. Чеська іммігрантська громада не була однорідною з точки зору конфесійної, тому царська влада намагалася маніпулювати даним фактором. З початку чеської імміграції уряд, підтримавши ідею створення Чесько-гуситської церкви, сприяв її реалізації, сподівався використати нову церкву та її вірних як фактор витіснення католицьких настроїв в регіоні. Пізніше, внаслідок неможливості вирішити релігійне питання самими переселенцями, влада відійшла від політики протекції і вдалася до агітації та прямого тиску через низку обмежувальних законів, що забороняли набуття права володіння землею, ліквідували окремі гуситські парафії та чеські волості, що призвело до масового прийняття чехами православ'я.

113 Olga Nešporová. Proměny religiozity volyňských Čechů. *Lidé města*. N. 7. 2005.

114 Vaculík Jaroslav. Dějiny volyňských Čechů. I. Díl. 1868–1914. S. 112–113.

115 Čechoslovan. 1912. № 29.

ABSTRACT

This study analyzes, based on historical sources, the ethno-social policy of the Russian state and the resolution of the religious issue concerning Czech colonists in Volyn during the second half of the 19th century. The topic is relevant due to the need to identify the tools and methods used by the authorities to implement policies regarding ethnic communities within a multi-confessional and multi-ethnic environment. The study aims to substantiate the thesis that the authorities utilized and manipulated the confessional affiliation of Volyn Czechs as a means to counter Polish and Catholic influences in the region. The research employs a systems analysis of sources regarding the history of Volyn Czechs including re-emigrant memoirs and ego-documents as well as existing scholarship by Ukrainian and Czech researchers. It is demonstrated that the religious factor played a decisive role in the Russian government's protectionist policy toward the Czechs. The study notes that the inability to establish a separate Czech Brethren church led to a radical shift in Tsarist policy, resulting in pressure to convert the Czechs to Orthodoxy. The author's analysis and conclusions refine and deepen the understanding of ethno-social processes in Volhynia during the second half of the 19th century.

Keywords: Volyn Czechs, Czech Brethren Church, protectionist policy, ethno-social policy.